

על סימון הקמצים, השוואים וההטעמה בסידור קורן

חנן אריאל

נוסח התפילות והניקוד במהדורה השלישית של הסידור מושתתים על סידור קורן נוסח אשכנז, ירושלים תשמ"ה. סידור קורן, יסודו בסידורו של ר' דניאל גולדשמידט, תפלת ישראל, רמת גן תשכ"ט, ושובצו בו תיקונים שהציע ר' מאיר מדן.¹ הנוסח הושווה גם לסידור האחרון שערך ר' אליהו קורן בחייו – סידור שערי תפילה נוסח ספרד, ירושלים תשס"ב, שהוגה בידי ד"ר יחיאל קארה.

במהדורה חדשה זו של הסידור נוסף סימן המתג לציון כל התיבות בסידור שהטעמתן מלעיל (במהדורות הקודמות לא סומנה ההטעמה כלל), וכן נעשתה הבחנה חזותית בין שווא נע ושווא נח ובין קמץ גדול (=קמץ רחב) וקמץ קטן (=קמץ חטוף) גם בקטעים מן המקרא (במהדורות הקודמות צולמו פרקי המקרא מתנ"ך קורן, ושם אין הבחנה בין השוואים והקמצים). כן סומן המקף בכל הפסוקים שהועתקו מן המקרא.

בדברים הבאים נציין את הכרעותינו בשאלות שיש בהן מחלוקת. בכך נבקש לקיים את דברי התוספתא (עדויות פ"א ה"ד): "לעולם הלכה כדברי המרובין. לא הוזכרו דברי היחיד בין המרובין אלא לבטלן. ר' יהודה אומ': לא הוזכרו דברי יחיד בין המרובין אלא שמא תיצרך להן שעה ויסמכו עליהן". הכללים שלהלן מתאימים לשתי הדעות: ברבים מהם רשאי המתפלל לסמוך גם על הדעה החולקת, אך במיעוטם יש לבטלה.

א. הקמץ הקטן

1. קמץ בהברה פתוחה

לפי מסורת עתיקה, שנהגה בארץ ישראל,² בספרד³ ובאשכנז,⁴ כל קמץ בהברה פתוחה הוא קמץ רחב,

* אני מודה למורי, פרופ' יוחנן ברויאר ופרופ' יוסף עופר, ולרב ישראל אליצור שהואילו לקרוא גרסה ראשונה של המאמר, והעירו הערות חשובות, ולמורי פרופ' משה בריאשר ולרעי דורון יעקב שקראו גרסה מתוקנת שלו. אני מודה גם לרב דוד פוקס ולגב' אפרת גרוס מהוצאת קורן על תרומתם. מובן, כי האחריות על הכתוב כאן רובצת עליי בלבד.

המאמר נכתב בעת הכנתה של המהדורה הרביעית של סידור קורן שיצאה לאור בשנת תשס"ט (The Koren Siddur: with introduction, translation and commentary by Rabbi Jonathan Sacks, Jerusalem 2009), שהשתתפתי בהגהתה. האמור בו כוחו יפה גם באשר למהדורות הארץ-ישראליות שיצאו אחריה בשנת תשע"א. לקראת הצגת המאמר באתר הוצאת קורן נוספו בו הפניות חדשות (אייר תשע"א).

1. חוקר הלשון מ' מדן (תרע"ה-תשמ"ט) היה מזכיר האקדמיה ללשון העברית, והגיה את תנ"ך קורן עם ד' גולדשמידט ומ' הברמן.
2. ראה למשל ילון, פרקי לשון, עמ' 117 ועמ' 385; ייבין, חטפים, עמ' 172 הערה 138.
3. ראה למשל את דברי ר' יהודה חיוג' (=רי"ח, נוט), ספר אותיות הנח והמשך, הפעלים שתחילת אותיותיהם אלף, אחז, עמ' 16 (מִאֲחֲזִים, מִעֲמֵד); שם, ספר הנקוד, שער השם שהוא מלעיל על משקל פֶּעֶל, עמ' 126 (תִּאֲרוּ, זִהְרוּ, פִּעְלוּ ודומיהם); שם, ספר מחברת פעלי הכפל, כלל כל פעלי כפל, קבב עמ' 115 (קִבְּהִילִי). וראה מה שכתב ר' יונה אבן ג'נאח (=ריב"ג), רקמה, עמ' קצט (קִסְמִי וכ' קסומי) נָא (לי) ובעמ' שמב (שִׁרְשִׁיר, קִטְבֵּךְ וקִדְשִׁים), ומה שכתב רד"ק, מכלול, דף סד ע"א (מִאֲחֲזִים, מִעֲמֵד, מִחֲרִבּוֹת) ובדף קנא ע"ב (קִדְשִׁי, קִדְשִׁיךְ, שִׁרְשִׁיר). בעניין הגיית המילים קִדְשִׁים וקִדְשִׁים דן ר' ידידיה שלמה נורצי בספרו מנחת שי (בצר), שמות כט, לו, עמ' 212. מדבריו ניתן להסיק שראב"ע (צחות, דף עא ע"א) ור' עמנואל בנינוטו (ליות חן, דף פד ע"א) סברו שהקמץ הראשון שבמילים אלו הוא קמץ קטן. ואולם מעיון בדבריהם ניתן להסיק אחרת. ראב"ע, שפת יתר סעיף ב, כאהלים, כותב: "וככה קִדְשִׁי קִדְשִׁים (שמות כט, לו) בקמץ גדול, בְּקִדְשִׁי קִדְשִׁים (שם כו, לג) בקמץ חטף". ובעל ליות חן כותב: "ובקבוץ קִדְשִׁי קִדְשִׁים". ובקמץ רחב 'כצאן קִדְשִׁים' (יחזקאל לו, לח)... ובקמץ 'קִדְשִׁי בזית' (שם כב, ח). 'שִׁרְשִׁיר מתחת' (עמוס ב, ט). נראה ששלוש הדוגמות האחרונות שבדבריו הן העיקר.
4. ראה למשל מה שכתב רשב"ם, דייקות (מרדלר), עמ' 20-21: "שכל אות אהח"ע לא תהיה אות שלפניה חטף קמץ אלא אם יש דגש אחריה, כגון רִחְבוֹ, 'הַחֲתֵל לא חתלת'. אבל נהפך החטף קמץ להיות באות אהח"ע ואות שלפניה פתוחה". וראה מה שכתב ר' משה הנקדן מלונדון, דרכי הניקוד, עמ' 317: "כל אות אהח"ע הראויה להיות בחטף פתח ואות שלפניה בחטף קמץ (=קמץ קטן שלנו) יהפכו התנועות, החטף פתח לחטף קמץ, והחטף קמץ לקמץ גדול". ועיין בדברי אלדר, אשכנז, עמ' 30-31. וראה להלן הערה 7.

ובכלל זה קמץ שאחריו יש קמץ (כקטן כגדול, באות שאינה דגושה)⁵ או חטף קמץ. אין אנו יודעים בבירור כיצד צמחה מסורת זו, שאינה מתאימה לסברה הדקדוקית ולעדויות קדומות.⁶ ואולם ברי, שמסורת זו שלטה בלי עוררין באלף השנים האחרונות.⁷ לפני כמאה שנה קבעו חכמי הלשון בארץ ישראל בהשפעת מדקדקים אירופאים, שקמץ (שאינו של ידוע)⁸ שאחריו יש חטף קמץ או קמץ קטן הוא קמץ קטן, וכן קבעו, שהקמץ הראשון במילים קָדָשִׁים (הריבוי של קָדַשׁ) וּשְׁרָשִׁים (מן שָׁרַשׁ) הוא קמץ קטן.⁹

האקדמיה ללשון העברית דבקה בהחלטה זו, אך הקפידה לציין שלפי המסורת הספרדית קוראים קמצים אלו כקמץ גדול.¹⁰ מעתה יש לדון כיצד ינהגו אשכנזים המתפללים במבטא המכונה 'הברה ספרדית'.

שינוי מבטאם של בני אשכנז בתפילה ובקריאת התורה מ'הברה אשכנזית' ל'הברה ספרדית' עורר מחלוקת בין הפוסקים. יש שאסרו זאת כגון הראי"ה קוק,¹¹ הרי"י וייס,¹² הר"מ פיינשטיין¹³ וכן הראי"ה הרצוג,¹⁴ ונימוקיהם עמם.¹⁵

המתירים נחלקו בטעם ההיתר. יש מהם שסברו שהמבטא הספרדי מעולה יותר, ולכן ראוי לכבד אותו על פני המבטא האשכנזי.¹⁶

טעם נוסף כתב הרבצמ"ח עוזיאל, כי "שנוי מנהג זה אינו רצוני, אלא הכרחי שמתוך ששפת הצבור בבית וברחוב וביחוד באספות עם כלליות היא במבטא ספרדי שכלם התנהגו בו מרצונם מוכרח הדבר לשנוי המבטאים בבית הכנסת, כי אי אפשר לו לאדם לשנות את דבורו מדבור הרגיל בו בכל יום לדבורו בשעת התפלה".¹⁷

5. להוציא תיבות כגון מַאֲדָּמִים, מַאֲדָּם, אֶמֶן, לְחַגָּא (ישעיהו יט, יז) – שבהן הקמץ הוא קטן לכל הדעות.
6. היא אינה מתאימה לכתוב של מגילת ישעיהו שנמצאה בקומראן (ראה קוטשר, מגי"ש, עמ' 109), ואינה מתאימה לתעתיקים היווניים של המקרא (ראה גוניוס-קאוטש, סעיף 9v). על אודות ההשערות בדבר הסיבות שהביאו להתהוות המסורת הספרדית בעניין קריאת הקמץ בהברה פתוחה, ראה ייבין, חטפים, עמ' 175–177.
7. במסורת ספרד נשמרה דרך הגיית הקמץ ברציפות. באשכנז השתנה מבטא התנועות. בשלב המכונה 'קדם אשכנזי' לפני כאלף שנה, לא היה הבדל בהגייה בין קמץ ופתח ובין צירי וסגול, כבמסורת ספרד, אך לפני כשש מאות שנה נוצר הבדל בין הקמץ והפתח ובין הצירי והסגול, ומנגד התבטלה האבחנה בין קמץ גדול וקמץ קטן (ראה אלדר, אשכנז בפרק המבוא). התפתחות זו במבטא האשכנזי יצרה התאמה בינו ובין מסורת טבריה, שבה מעיקרא לא היה הבדל בין הקמצים, וכך הוא (בעניין הקמץ) גם במסורת הבבליה שנשתמרה בפי בני תימן. וראה גם חרל"פ, קמץ.
8. להוציא תיבות כגון וְהָאֵנִיָּה, בְּאֵנִיָּה (יונה א, ה).
9. ראה גוניוס-קאוטש, לעיל, הערה 6. וראה הוויכוח בהשקפה, שנה ג (תרס"ב) גיליון כז – שנה ד (תרס"ג) גיליון ב, והדיונים בישיבות פ"ב ופ"ג של האקדמיה ללשון העברית, זיכרונות טו (תשכ"ח), עמ' 24–26, 40–45. על הסיבות להתקבלותו של המבטא הספרדי כמבטא הישראלי ראה עופר, המבטא הישראלי, עמ' 166–172.
10. ראה החלטות האקדמיה, עמ' 28.
11. שו"ת אורח משפט, סי' יז, וכן בהסכמתו לשו"ת משפטי עוזיאל (מאת הרב מאיר בן ציון חי עוזיאל), חלק א.
12. שו"ת מנחת יצחק, חלק ג סי' ט וחלק ד סי' מז. אני מודה לרב ניר א' כהן על תרומתו להערה זו ולהערות 14 ו-16 להלן.
13. שו"ת אגרות משה, אורח חיים ג סי' ה.
14. באופן מקומי, בגלל חשש מפני התפשטות הרפורמה, אף שעקרונותיה הוא מתיר; ראה שו"ת היכל יצחק, אורח חיים סי' ג. ובאורח חיים סי' א העיד על עצמו שכשהתפלל בבית כנסת ישרון לא שינה מהמבטא הספרדי הנהוג שם.
15. מקורות נוספים ודיונים נוספים ראה במאמרה של חרל"פ, קמץ.
16. כן כתב בעניין נוסח התפילה ר' שמואל בן משה די מדינה בשו"ת מהרשד"ם, אורח חיים סי' לה, וכן כתב ר' משה סופר בשו"ת חתם סופר, חלק א אורח חיים סי' טו בשם רבותיו, ר' נתן אדלר ובעל ההפלאה. ובשו"ת יביע אומר, חלק ו אורח חיים סי' יא הביא עדויות (בשם ר' אברהם לונשטם, צדור החיים, אמשטרדם תק"פ דף נח, ובשם ר' אברהם יהודה שורן, ספר דרך הנשר ותורת אמת, חלק א, סאטמארע תרפ"ח דף נה ע"א), שהרב אדלר שינה גם את מבטאו למבטא ספרדי. גם ר' יעקב דוד וילובסקי כתב בשו"ת בית רידב"ז (סי' כז ד"ה ומה שכתב) שלדעתו המבטא הספרדי מעולה יותר. זה אחד הנימוקים בתשובתו של ר' עובדיה הראיה בשו"ת ישכיל עבדי, חלק ב אורח חיים סי' ג. וכן כתב ר' עובדיה יוסף בתשובתו הנזכרת לעיל. לדיון מקיף בספרות הרבנית עד סוף תקופת ההשכלה ראה שריביט, ספרות רבנית. טעם נוסף מובא בשאלת ר"ש בוחבוט לרב הראיה (ישכיל עבדי, שם): הואיל והיישוב בארץ היה ספרדי בתחילה, ראוי שהאשכנזים שעלו ארצה ינהגו כמנהגי הספרדים.
17. שו"ת משפטי עוזיאל, אורח חיים סי' א. ואכן הפוסקים מעידים שהאשכנזים קיבלו את המסורת הספרדית רק באופן חלקי (בעניין הגיית הקמץ והתי"ו הרפה), אך לא קיבלו אותה בעניינים אחרים (כמו הגיית גימ"ל רפה, הגיית וי"ו, חי"ת, טי"ת, עי"ן, צד"י, קו"ף ורי"ש והגיית

טעם נוסף (המוזכר בתשובתו של הרב עוזיאל, וכן בהסכמתו של הרב יעקב מאיר לספרו, ובתשובתו של הרב הראיה הנזכרת לעיל) הוא שיש צורך במבטא אחיד לכל ישראל. פוסקים אלו מציינים שיש צורך לכנס את חכמי ישראל כדי שיבררו את המבטא הנכון (ואפשר שאותו מבטא חדש לא יהיה זהה לשום מבטא קיים).

מדברי הפוסקים, עולות שתי סיבות לקריאת הקמץ על פי הסברה הדקדוקית בניגוד למסורת ספרד:

א. ראוי להנהיג בתפילה את המבטא המעולה ביותר, ולכן ראוי לקבוע מבטא המתאים לסברה הדקדוקית (ולעדויות הקדומות).

ב. מבטאם החדש של בני אשכנז נוסד בהתאמה ללשון המדוברת במדינה ('נוסח אחיד'), ולא דווקא בהתאמה למסורת הספרדית.

לפי נימוקים אלה, ראוי להנהיג בתפילה את מבטא העברית הישראלית התקנית, כפי שנקבע על ידי האקדמיה ללשון העברית. כן מטים דבריו של הרב מרדכי ברויאר,¹⁸ כן נהג ר' אליהו קורן,¹⁹ וכן נהגנו אנחנו במקרים שבהם הסברה הדקדוקית חד-משמעית.²⁰

2. הקמץ והגעיה (=המתג)

כלל ידוע הוא, כי אות קמוצה שיש תחתיה געיה נקראת בקמץ רחב.²¹ וכן כתב ר' אליהו בן אשר הלוי אשכנזי (הבחור): "כל קמץ שאחריו שוא נח נקרא קמץ חטוף כמו חֲכָמָה, זְכָרָה לי אלדי (נחמיה ה, יט). ויהיה לך סימן כשאינ מאריך אצל הקמץ. אבל זְכָרָה ירושלם (איכה א, ז) השוא הוא נע כי יש מאריך אצל הקמץ".²² יש בסידור תיבות אחדות שבהן כלל זה דורש עיון: במזמור שיר חנוכת הבית (תהלים ל, ד) מִיִּדְּיָבוֹד, בברכת השיר (נשמת כל חי) בפסוק (תהלים לה, י) כָּל עֲצֻמֹתַי תִּאמְרָנָה, ובמכתם לדוד הנאמר בבית האבל (תהלים טז, א) שְׁמַרְנֵי אֵל.

נראה שבעלי המסורה לא כיוונו במקומות אלו להנעת השווא. הגעיה של "מידדי בור" מסמנת שהטעם במילה "מידדי" נסוג אחור,²³ ולפי כללי הטעמים המילה "כל" נחשבת כמוקפת למילה

הדגש החזק [=מכפל], וכן יש אשכנזים המבטאים את התנועה צירי כ־ey בניגוד למסורת הספרדית. לפי מנהג אחר [נטול שורשים] שנתפשט, מבטאים צירי מלא ואין מבטאים צירי חסר [קנא את אשתו = qinne, אך קני ציפורים = qinnei]; ראה רוזנהויז, הצירי, עמ' 130; לאופר, פונטיקה, עמ' 177-178. עניין זה מוזכר למשל בתשובותיהם של הריא"ה הרצוג והרי"י וייס שנזכרו לעיל.

18. ברויאר, חומש, הנחיות לקורא בתורה ובהפטרה, עמ' 23-24 והערה 9 שם.

19. במהדורות הראשונות של הסידור שרר חוסר אחידות בעניין זה. ואולם בהקדמה לסידור שערי תפילה כתב ר' אליהו קורן: "ראוי להעיר על איחוד דרך ציון הקמצים בהברה פתוחה במהדורה זו: הקמצים בהברה פתוחה שצוינו בסידור זה כקמץ קטן, כגון הקמץ שלפני חטף קמץ או הקמץ הראשון במילים קְדָשִׁים שְׁרָשִׁים וכיו"ב, צוינו כך משיקולים דקדוקיים, אך במסורת ההגייה הספרדית הם נהגים כקמץ גדול". וראה גם דותן, ענייני הגייה, עמ' 75-76.

20. לאפוקי אָה־לִי (במדבר כב, ו ועוד) וכן קָה־לִי, שיש ספק בקריאתו. ראה ספקו של ר' אליהו הלוי אשכנזי, הבחור, ספר ההרכבה בערך ארה (דף ו ע"א-ע"ב); גוניוס-קאוטש סעיף 670, וקב"ש בערך אר, עמ' 91. כך נהגנו גם במקרה של בָּמָתִי (דברים לב, יג ועוד), ראה קב"ש בערך בָּמָה עמ' 136, ומנגד – ז'ואון ומוראקה, עמ' 289. ניסיון להכריע איזהו קמץ גדול ואיזהו קמץ קטן בהיקריות מסופקות יש במאמרו של ויינברג, קמץ קטן (אני מודה לד"ר אורי מלמד שהפנני למאמרו).

21. כבר בספר דקדוקי הטעמים (דותן, דקה"ט, שער יג, עמ' 129-130) נאמר כי שווא הסמוך לטעם שיש געיה אחרי התנועה שלפניו הרי הוא שווא נע, פרט לכמה חריגים (אך ראה בו"ש, דקה"ט, סעיף 11, עמ' 13). רד"ק מזכיר כלל זה פעמים רבות בפירושו למקרא (כגון יהושע ד, ז; שמואל א' כד, י; שמואל ב' כג, ט; ישעיהו לה, יד; יחזקאל מ, מג; מיכה ב, יב; תהלים פו, ב) ובספר השרשים (כגון בשורשים דלה, דבר, כרת).

22. פרקי אליהו, פרק שירה, השיר האחד עשר (עמ' 91). ההדגשות אינן במקור.

23. ראה דותן, דקה"ט, עמ' 259: "געיה שלא במקום הטעם המקורי בתיבות המוקפות לתיבות שטעמן בראשון מורה היא בראש וראשונה על נסיגת הטעם". וראה ייבין, כתר, עמ' 250. וכן היא מסורת תימן, כדברי ר' יחיא ב"ר יוסף צאלח (מהרי"ץ, דקדוק על תהלים ל, ד, ההדגשה שלי): "מידדי, קרי. והמאריך במם, וקמץ שביד חטף, והשווא נח. גם הוא בטעם מקף, ואם כן אפילו יהיה מאריך ביד השוא נח בטעם המקף כנודע במחברת התיגאן, ועיין מזמור לח".

"עצמותי", אף שהמקף לא נכתב.²⁴ לדעת חוקרי המסורה, הגעיה שב"שמרני אל" תכליתה מוזיקלית ולא הנעת השווא ('געיה כבדה').²⁵ משום כך נהגנו בהם כדעתו של ר' מנחם די לונזאנו, שבכלל דבריו – דברינו, שיש לקרוא בפסוקים אלו קמץ קטן.²⁶

ב. השווא

1. שווא שאחרי תנועה גדולה

נהגנו לפי הכלל השלישי של ר' אליהו בחור,²⁷ ששווא אחרי תנועה גדולה (שאינה מוטעמת בטעם העיקרי) הוא שווא נע. בתקופת הגאונים והראשונים נהגו כללים אחרים בעניין השווא באמצע

24. ראה דותן, דקה"ט, עמ' 196 סעיף 4 ובמקורות המצוינים שם, וברויאר, טעמים, עמ' 229.

25. ראה ייבין, כתר, עמ' 252; דותן, דקה"ט, עמ' 225.

26. ר' מנחם די לונזאנו ור"ש מנורצי נחלקו בעניין זה. רמד"ל סבר שתמיד יש לסמוך על כוונת המילה כדי להכריע אם הקמץ קטן או רחב, ולא להשגיח בגעיה. אנחנו ביקשנו לטעון שבתוכן שדנו בהן ("מירדי בור" ו"כל עצמותי") גם כללי הטעמים (ולא רק כללי הדקדוק) מורים שהשווא נח הוא (וממילא הקמץ קטן). רמד"ל סובר יותר מכך, ולדעתו כלל אין צורך לברר את כללי הטעמים אלא רק את כוונת המילה (ולאור זאת לקבוע אם הקמץ קטן). בגלל חשיבות הדברים נביא כאן את עיקר דבריהם. על הפסוק "שמרה נפשי כי חסיד אני" (תהלים פו, ב) כתב במנחת שי ד"ר:

שמרה נפשי. בספר קדמון כ"י (=כתב יד) הנקרא לשון למודים המכונה לר' שלמה ירחי מצאתי כתוב לשון זה בכלל הקמץ חטוף (לשון לימודים, עמ' 4): "אם תרצה לדעת איזהו השווא שאחר קמץ שהוא נח, ראה אם תשחת כוונת המלה אם לא. כמו במלת **שמרה** זאת לעולם (דברי הימים א' כט, יח) שהוא ציווי אז השווא ההוא נח, שאם תקראנו בקמץ רחב יהיה פועל עבר, והוא הפך כוונת הפסוק..." ומצאתי מסרה קדמוני' מסייעא ליה, וזו היא: "כל קרית **שמרה** קמץ, בר מן א' (=חד) חטף: **שמרה** זאת לעולם, וכל תהלים דכותיה חטף, בר מן א' **שמרה** נפשי עדותיך" סימן קי"ט קמץ...". אבל דעת רד"ק אינו כן, שהרי כתב בפ' (=בפירושו) על **שמרה** נפשי שהשי"ן נקרא בקמץ רחב, וגעיא עם הקמץ להורות כי כן נקרא ולא בקמץ חטף...

רוח אחרת הייתה עם רמד"ל (שתי ידות, חלק עבודת מקדש, דף פ ע"ב):

וידוע כי משפטי הגעיא רבים, אבל כאן איני רוצה לדבר אלא בדבר א' (=אחד) שנ"ל (=שנראה לי) שהעולם טועים בו. והוא כשתבא געיא בקמץ חטוף כמו: "ואמר לה' **ה'ה'ה'ה'**", "ביום **עמך**", "תחת **רדפי** טוב", "**שמרני** אל", "**שמרה** נפשי כי חסיד אני", בכל אלו ודומיהם העולם קורין האות המועמדת בקמץ רחב. ולעד"ן (=ולעניות דעתי נראה) שטעות הוא בידם, כי הגעיא אין בה כח אלא להעמיד, אבל לא לשנות ולהפוך מנקודה לנקודה אחרת, כמו זה שמהפכין מקמץ חטוף לקמץ רחב, ועושים "שמרה" שהוא ציווי לזכר כמו "שמרה נשף", שהוא פועל עבר לנקבה...

ומלבד שדברי אלה סבא נכונה הן, הנני בא להביא להם ראיות גדולות... (הראיה הראשונה של רמד"ל מתבססת על מקומות שבהם לפי מסורתו יש געיה, וברור שהיא אינה מניעה את השווא. הראיה השנייה היא מהערות המסורה שהובאו גם במנחת שי). ו"כל אחי רש שנאוהו", "כל עצמותי תאמרנה", העולם קורין "כל" בקמץ רחב, וקרוב הדבר להיותם כמו מן ענין כליה, כי כמו שתאמר מן "צוה" – "צו את בני ישראל", כך מן "כלה בחימה" תוכל לומר "כל" בפתח. ואני קורא אותם בקמץ חטוף כדינם... ונראה לעניות דעתי כי רד"ק ז"ל לא העמיק לעיין בזה כל הצורך, ואני הנראה לעניות דעתי כתבתי להועיל לעצמי ולכל אוהב האמת, השומע ישמע. והנה גדול המדקדקים ה"ר יונה בן גאנח תניא דמסייע לי, שהוא קורא קוף "בשר הקרבן" המועמדת בגעיא בחטפות, והריש בשבא נח, עיין ברד"ק יחזקאל מ'.

על דבריו השיב בעל מנחת שי (מאמר המאריך, מנחת שי, נוספות, עמ' 116):

ואין דעתי נוחה הימנו, כי רוב דבריו אלה הם כנגד מדקדקי רבים חשובים אשר קדמוהו, והוא כתב שרד"ק לא העמיק הזה כל הצורך, וכשאמרתי לפניו ברוך הוידע אם העמיק הוא יותר מרד"ק, אמר לי שכחת מה שכתבתי שם כי ראש המדקדקים ה"ר יונה בן גאנח מסייע לי שהוא קורא קוף"ב בשר הקרבן, יחזקאל מ', בחטיפות, והרי"ש בשוא נח, חזרתי לו תשובה ואמרתי שעדיין אין סיוע זה מספיק, דשמא בספרו של ר' יונה לא היה מאריך בקוף"ב כמו שמצאתי במקצת ספרים.

עמדה הדומה לגישתו של רמד"ל יש בספר ההשגה של ר' יונה אבן ג'נאח (מהד' טנא-ממן), עמ' 186, והיא נידונה במאמרי, אריאל, מחלוקת. עוד נציין, כי בחיבורו של מדקדק אשכנזי, ר' משה הנקדן מלונדון, שנדפס פעמים רבות (תחילה בשולי המסורה הגדולה בסוף מקראות גדולות, ונציה רפ"ד-רפ"ה) יש לכאורה התעלמות מוחלטת מהגעיות (גם במקום שדרך קריאת הקמץ אינה משנה את המשמעות, כגון בשמות פרטיים). ראה מה שכתב בדרכי הניקוד, עמ' 316 בעניין השמות **אֶסְכָּת וְכֶשֶׁת** (ותמהתי שלא מצאתי התייחסות לדבריו במנחת שי בדיונו בעניין זה ביהושע ג, טז, אף על פי שמקראות גדולות דפוס ונציה היו תחת ידו). עם זאת מאחר שאין בדבריו של ר' משה הנקדן התייחסות מפורשת לגעיה, ייתכן שבספרו לא צוינו געיות אלו.

למקורות ולדיונים נוספים בעניין "שמרה נפשי" (תהלים פו, ב) ראה ייבין כתר, עמ' 328 והערות 4-5 שם ועמ' 353-354.

27. ספר מסורת המסורה, שער לוחות שניות, המאמר השלישי (דפוס ברוקלין, עמ' 55).

נדגיש, כי שווא שאחרי וי"ו שרוקה בראש המילה (כמו כל 'שווא מרחף' אחר) הוא שווא נח.³¹ כלל זה, בעניין שווא נע אחרי תנועה גדולה, תקף דרך כלל גם בארמית.³² במילים שאולות מלשונות אירופה (קורטוב, פרודודור), שנהגו לכתבן כתיב מלא,³³ אין הוא תקף.

בסידור קורן התקבל הכלל החמישי שקבע ר' אליהו בחור,³⁴ ששווא בראשונה משתי אותיות זהות הוא נע, כמנהג העולם. יצוין כי כלל זה, שיסודו בדברי ראשונים, אינו מתאים לכללי המסורה. לדעת בעלי המסורה, מניעים את שווא 'הדומות' רק כשיש לפניו געיה, ולכן לפי בעלי המסורה אין מניעים את השווא של הנני למשל, שאין קודמת לו געיה.³⁵

3. ה"א פתוחה ובה געיה שאחריה אות שוואה רפוייה

28. ראה אלוני, נעים ונחים. הדוגמה שלהלן מובאת על ידו.

29. בהשגותיו על הרמב"ם, הלכות קריאת שמע פ"ב ה"ט.

30. בית יוסף, אורח חיים סי' סא, אות כג.

31. פרט למקרים אחדים היוצאים מן הכלל. ראה ילון, שורוק, עמ' 16-19. ילון מצטט שם מדבריהם של ר' יהודה חיוג', ריב"ג, ראב"ע, ור"ק ועוד מדקדקים, ומצביע על ר' שלמה זלמן כ"ץ מהענא, בחיבורו יסוד הניקוד, דפים י-יא כמחדש המונח 'תנועה קלה' (=תנועה קטנה שנוצרה בעקבות פירוק צרור שוואים בראש התיבה, ולדעתו השווא שאחריה הוא נע). וכך כתב (ההדגשה שלי): "כל ת"ק (=תנועה קטנה) אשר איננה בעצם ובראשונה, אבל היא תמורת שו"א כדי שלא יהיו שני שוואי נעים רצופים... היא הנקראת אצלי תנועה קלה, והשו"א שאחריה הוא שו"א נע ותשאר בלתי מוגבלת לקלותה". בעקבותיו הלך המשכיל יהודה ליב בן זאב, בספרו תלמוד לשון עברי (מהדורה ראשונה נדפסה בברסלאו תקנ"ו, ומאו נדפס הספר פעמים רבות). בחלק מהסידורים נהגו לפי שיטתם, כגון בסידור אוצר התפילות, וילנא תרע"ד. לדעת ילון (שם), דעה זו היא ילידת טעות ואין לה בית אב, וגם לא נתקבלה בכל ישראל, ולפיכך אין לסמוך עליה.

32. כבר בארמית המקראית יש ששווא נע היסטורי נהפך לשווא נח לפני סופית הנקבה המיודעת, כגון: מִיִּרְתָּא, גְּבוֹרְתָא (ראה קימרון, ארמית, עמ' 15). בארמית הבהלית במסורת תימן התופעה רחבה יותר (ראה מורג, ארמית, עמ' 93-94). במהדורה זו סימנו שווא נח במקום שווא נע היסטורי רק במקרים שבהם השווא נהפך לנח כבר בארמית המקראית. בצורה המיודעת של השם אוֹרְיָה (אורייתא) הוטרנו את הרי"ש פתוחה ואת השווא שבי"ד נח, לפי שאצל יהודי אשכנז חל מעתק מקמץ לפתח לפני יו"ד (ראה מישור, אשכנז, עמ' 95. אני מודה לד"ר מיכאל ריז'ניק שהפנני לדבריו).

33. למשל במשנה כתב יד קאופמן, אבות ד, כ (טו) – פרודודור.

34. ראה הערה 26.

35. ראה ברגרין, כלל ה; ייבין, המסורה, עמ' 223-224; ברויאר, טעמים, עמ' 200-201.

36. ראה שולחן ערוך, אורח חיים סי' קכח סעיף יד, ומשנה ברורה שם (ס"ק נ).

37. סדור רש"ס, א, הקדמה כללית פרק ב, עמ' 21: "גם מאריכים בנקודת הסגול שחתח הרי"ש ואח"כ קורין הכ"ף הכפופה בשב"א נע, וידוע שהסגול הוא תנועה קטנה והשב"א שאחריה הוא נח... ובאמת צריך להאריך בקמ"ץ הבי"ת של יברכך כי יש שם מתג, ואח"כ יחטוף שב"א הכ"ף בסגול הרי"ש, ויאריך בקמ"ץ הכ"ף הפשוטה שבסוף התיבה, כי שם הוא נגינת הטעם". זאת אף שבפרק ג סעיף ה, עמ' 27 הוא כותב: "כשיבוא שב"א תחת אות הראשונה מן שתי אותיות הדומות כמו הַנִּי רַבָּבוֹת ודומיהם תמיד השב"א הוא נע". (על כתיבה של התיבה יִבְרַכְךָ בהשמטת הכ"ף הראשונה בקמע מימי הבית הראשון ראה אחיטוב. הכתב והמכתב. עמ' 26).

38. ראה למשל גזניוס-קאוטש, סעיף 20m. לדיון מקיף בתופעה ראה הבר, שימוט ההכפלה.

39. פרט למקרים אחדים היוצאים מן הכלל, שבהם השווא נח אף על פי שיש געיה בה"א. מדובר בדרך כלל במקרים שבהם התיבה מוטעמת

ר' ידידיה שלמה נורצי, שדן בעניין, דייק מדברי רד"ק ששווא באות רפויה באמצע המילה הוא לעולם נח, ובכלל זה השווא באות רפויה שאחרי ה"א הידיעה.⁴⁰

ר' וולף היינדהיים (רוו"ה) דייק להפך מדברי רד"ק, ולדעתו "כל ה"א מבררת המשמשת לתיבה שתחתלה אות שואית ורפה היא מועמדת בגעיא", והשווא הוא שווא נע (ובכלל זה אותיות השימוש בכ"ל כשהן מיודעות), ⁴¹ פרט לאות יו"ד שאין גועים לפניה ואין מניעים אותה. ⁴² בתנ"ך קורן נהגו לפי דעת רוו"ה, וסימנו געיה בה"א של הַלֹּאִים ובלמ"ד של לְמַנְצָה, כדין כל ה"א הידיעה שאחריה אות שוואית רפויה, אף על פי שבכתבי היד ובמנחת שי לא סומנה געיה בתיבות הללו. לכן נהגנו כדעת רוו"ה, וסימנו כל שווא שאחרי ה"א הידיעה כשווא נע. ⁴³ לדעת רוו"ה, גם כל ה"א השאלה שלפני שווא המנוקדת בפתח – יש בה געיה, ויש להניע את השווא שאחריה (פרט לאות יו"ד), ⁴⁴ וכן נהגנו (כאמור, לדעת בעלי המסורה הנעת האות השוואה תלויה בקיום הגעיה). ⁴⁵

4. שתיים

סִימָנוּ שׁוּוֹא נַע בְּשִׁי"ן שֶׁל שְׁתֵּים, כְּדִין שׁוּוֹא בְּרֹאשׁ הַמִּילָה. בְּתִקּוּפַת בְּעָלִי הַמַּסּוּרָה נִהְגוּ לִבְטֹא שׁוּוֹא זֶה כְּשׁוּוֹא נַח, וְלִהְיֹדִים לוֹ תְּנוּעַת עֶזֶר קֶצֶרָה (מִפְּנֵי שֶׁאֵין בְּכָל הַמַּקְרָא שׁוּוֹא נַע וְאַחֲרָיו דָּגֶשׁ). רַאב"ע⁴⁶ וְרַד"ק⁴⁷ הִכִּירוּ מִנִּהֵג זֶה, וְחָלְקוּ עָלָיו.⁴⁸

5. חטף פתח באותיות שאינן גרוניות

לפי שבתקופת בעלי המסורה והראשונים הכללים בעניין הגיית השווא באמצע התיבה לא היו פשוטים, נהגו סופרים לסמן את השווא הנע במקומות שבהם עלול להתעורר ספק בלב הקורא. הם סימנו את השווא הנע כדרך שהגו אותו,⁴⁹ ומפני שסתם שווא נע נהגה כחטף פתח (פרט לשווא נע שלפני אות גרונית שנהגה מעין תנועתה, ופרט לשווא נע שלפני יו"ד עיצורית שנהגה כחיריק)⁵⁰ סימנו שווא נע (שאין אחריו אות גרונית או יו"ד) כחטף פתח.⁵²

בטעם מפסיק, וּמִכֵּנָה מתאים לגעיה כבדה סדירה. לפרטי הכלל ראה דותן, דקה"ט, עמ' 131-132, 228-232; ייבין, כתר, עמ' 24-30; ובקיצור: ייבין, המסורה, עמ' 222-223 (להגדרת געיה כבדה ראה שם, עמ' 212-213).

40. מנחת שי, נוספות, עמ' 102-104. יש לציין כי ר' אליהו בחור קבע כלל הפוך בפרקי אליהו (פרק שירה, השיר השנים עשר, עמ' 99): רק בנטיית הרבים השווא נע ולא בצורת היחיד. רי"ש נורצי מציין את הניגוד שבין דברי הבחור לכללי בעלי המסורה בנוספות למנחת שי שם.

41. ר"ד, משפטי הטעמים, דפים נא ("הגעיות) הקלות הם הקודמת לשו"א מתנועע, והם על שלשה דרכים"), נב ("הדרך השני, כל ה"א מבררת"), נג.

42. הסתייגות זאת אינה מפורשת בדבריו כאן, אך היא עולה מדברי ראב"ע שהזכיר בדף מט בעניין ה"א השאלה, והיא מוכחת מחומשו מאור עינים, שבו לא סימן געיה בחיבות כגון הַיְלָדִים (שמות, א יז). זאת לכאורה בניגוד לדברי רד"ק (מכלול, דף מא ע"א) שרווה נשען עליהם בעניין הלויים.

43. פרט לחריגים המצוינים במסורה (לעיל, הערה 38), שרוו"ה מזכיר בספרו.

44. משפטי הטעמים, דף מט.

45. ראה ייבין, כתר, עמ' 30.

46. צחות, עמ' כט-ל.

47. מכלול, דף קמ ע"ב ודף קפה ע"ב. וראה גם ר"ו ה', משפטי הטעמים, דף מא ע"ב-מב ע"א. לערויות נוספות ראה בן-חיים, זיקה, עמ' 228-227 והערה 13 שם.

48. לקריאת שְׁתִּים בשווא נח, ללא תנועה לפניו, יש כנראה סמך מבעלי הטעמים שהטעימו שְׁתִּים (ויקרא כג, יז; יחזקאל א, יא) בתיב על פי הסכמת בן אשר וכן נפתלי, ראה ייבין, כתר, עמ' 214–215. לדעתו של ייבין (שם), הכול הקיימו תנועת עזר לפני השווא. אולם אפשר לשער אחרת: היתב נוצר מפני שבשלב סימון הטעמים השי"ן נהגתה באפס תנועה, והתהליך הוא: *שְׁתִּים < שְׁתִּים וכבמסורת שומרון, בן-חיים, ענ"ש, עמ' 231) < *שְׁתִּים (בשווא נעו) < *שְׁתִּים [בשווא נח ובתיב] < אֲשֶׁתִּים [בתנועת עזר, בשימור היתבי מהשלב הקודם]. לקריאה בשווא נח נוטה הרב בריואר, חומש, הנחיות לקורא בתורה, עמ' 24 הערה 11. ומכל מקום בתנ"ך קורן מוטעמות תיבות אלו בפשטא, כדין תיבה שהטעמתה אינה בראשה. לדיון מקיף בגלגולי הקריאה של שְׁתִּים ראה נוימן, שְׁתִּים.

49. "יבין, כתר, עמ' 21-49; הנ"ל, המסורה, עמ' 237.

50. תן דעתך לדרך שבה מבטאים אנשים לפי תומם: ירמיהו, ניר.

51. על הגיית השווא במסורת טבריה ראה למשל דותן, דקה"ט, עמ' 35; ייבין, המסורה, עמ' 235.

52. הדיון בסעיף הזה עוסק בחטף פתח באות שאינה גרונית (ולא בחטף קמץ וחטף סגול). ובכל זאת נבהיר, כי חטף קמץ וחטף סגול הבאים

הגיית השווא מעין תנועת הפתח מוזכרת על ידי הראשונים, ובכללם ר' יהודה חיוג',⁵³ ראב"ע⁵⁴ ורד"ק.⁵⁵ יש בדינו ראייה ברורה שכך נהג גם הרמב"ם.⁵⁶ מסורת זו נשתמרה בימינו בעיקר אצל יהודי תימן.⁵⁷ להגיית השווא הנע מעין תנועת הסגול יש יסוד בכתבי יד ארץ-ישראלים קדומים של המקרא (לצד הקריאה כפתח),⁵⁸ ובתקופת הראשונים היא מתועדת במחזורים אשכנזיים,⁵⁹ וכן בספר מעשה אפד, שחיברו ר' פריפוט דוראן בקטלוניה בשנת ה'קס"ג.⁶⁰

הניקוד של חטף פתח באותיות שאינן גרוניות משמר אפוא שריד למסורת טבריה, שאינו מתאים לשיטת הגיית השווא בימינו. המבקש לקרוא את כל השוואים הנעים לפי מסורת אחת, עליו לקרוא חטף פתח באות שאינה גרונית ככל שווא נע, דהיינו כסגול.⁶¹ וכך כתב בעל מנחת שי:

ואחר כל אלה הדברים אומר אני שלא מצאתי בזמן הזה מי שיקרא השווא נע בכל אופניו וסדריו כגעיא ובלא געיא. אך רוב העולם קורין כל שווא נע כמו סגול, ואנשי טוליטולא קורין כל שווא כפתח, וקצ' מהמדקדקי' קורי' השווא עם געי' שאחריו אחה"ע כתנועת אחה"ע ושאריו יו"ד בחירק וגם זה על המעט, וכל שאר געיות הבאות על שאר האותיות שאינן לא יו"ד ולא אהח"ע קורין אותן כפתח כמשפט, וגם מאלה אין קורין אותן רק קצת מאותן שהורגלו על לשונם בגירסא דינקותא, אך אינם אפי' חלק א' ממאה הנמצאים בכל המקרא. ועל כן אני אומר שהמדקדק לקרות את כולן כמו שכתבו רוב המדקדקים או קצת מהם תבא עליו ברכת טוב, אך מי שאינו בקי בכולן כמשפטן ורוצ' להתחכם במקצתן טוב ממנו מי שאינו מדקד' בהן כלל ועיק' וקורא כל שווא כתנועתו הפשוטה כמו סגול או צרי בין בגעיא ובין בלא געיא.⁶²

בסידור זה לא המרנו את הסימן של חטף פתח באות לא גרונית בסימן המציין שווא נע כדי שלא לשנות מנוסח תנ"ך קורן, והקורא יראה לקרותם כתיקונם.

ג. ההטעמה

1. סימון הטעמת מלעיל

סימן המתג לציון הטעמת מלעיל יסודו בכתבי יד של המקרא המסמנים את ההטעמה בספרי אמ"ת במקום שבו לטעם יש מקום קבוע בתיבה, ואין הוא מורה על ההטעמה.⁶³ גם בכתב יד איטלקי של המשנה נוסף סימן המתג לציון הטעמת מלעיל,⁶⁴ וכן בכמה מחזורים אשכנזיים מראשית האלף השישי

לפני אות שאינה גרונית (כגון במ"ם של בְּמִתִּי) מציינים שריד לתנועה שהתקצרה, ויש לקרואם כקמץ קטן או כסגול ולא כשווא נע, ראה ייבין, המסורה, עמ' 236–237. אף על פי כן בפרק השישי של אבות הטלנו שווא נע בדל"ת של מְרַדְּכִי (אסתר ב, כב), כדרך הקריאה במשנה.

53. רי"ח, נוט, ספר אותיות הנח והמשך, עמ' 4–5; להסבר דבריו ראה בן-חיים, השווא.

54. צחות, דף ב ע"א.

55. מכלול, דף קלח ע"ב–קלט ע"א.

56. צורבל, השווא (צורבל חקרה את פירוש הרמב"ם למשנה שנכתב בעצם כתב ידו, ומצאה כי פעמים הרבה הרמב"ם ניקד פתח במקום שווא נע, ומכאן שלפי המסורת שלו נקרא השווא הנע כפתח).

57. ראה מורג, ארמית, עמ' 91–93.

58. ראה ייבין, השווא כתנועה; בנודיד, ביקורת, עמ' 486–487. בנודיד מציין שלקריאה זו יש יסוד כבר בתעתיקים היווניים והרומיים (לצד הקריאה כ"א).

59. ראה אלדר, אשכנז, עמ' 74.

60. מעשה אפד, עמ' 34.

61. כפי שכתב ר"מ ברויאר, חומש, הנוסח, עמ' 11–12. וראה מקורות נוספים בסוגיה זו אצל ילון, השווא.

62. מנחת שי ד"ר, מאמר המאריך, דף ה ע"ב.

63. ראה עופר, הפרדה, עמ' 299–300, והערה 8 שם.

64. ראה בר אשר, איטליה, עמ' 51.

לבריא. ⁶⁵ אחרי המצאת הרפוס הנהיג ר' שבתי סופר את השימוש במתג בסידורים, ⁶⁶ ומדפיסי סידורים רבים הלכו בעקבותיו. במהדורה זו של סידור קורן אומצה שיטה זו.

2. נסוג אחור

ההכרעה, אם הטעם במילה נסוג אחור, קשורה לטיב הזיקה שבין תיבה לחברתה. ⁶⁷ במקרא מסייעים בכך טעמי המקרא. ואולם בספר שאין בו טעמים, קשה יותר להכריע בדבר. יתרה מזו, אם עוסקים בספר שלפי המסורת נקראת בו כל תיבה כיחידה עצמאית, בפני עצמה, אין כל טעם לנסות להכריע בכך.

שאלה זו נוגעת במשנה תוקף לעניינים אחרים הקשורים בנוסח הסידור, והועלתה על ידי ר' שבתי סופר בעניין ריפוי בג"ד כפ"ת אחרי יהו"א:

ושמעתי מפי המקשים עצמם לדעת, שאומרים שאפשר לדעת סמיכות בג"ד כפ"ת ליהו"א להרפותן דוקא בפסוקים, על פי נגוני הטעמים המשרתים, אבל בשאר ענייני תפלות אי אפשר לדעת זה. ובאמת דבריהם הם התחכמות בלי חכמה, כי כל המבין מה שמוציא מפיו הוא יודע אם העניין סמוך או מוכרת, הלא יראו בעיניהם שהקדמונים עשו נגוני הטעמים בברכה שלפני ההפטרע על פי הבנתם העניין. לכן אין מקום לקושייתם ולהלעגתם, והם בכלל כת לצים שאין מקבלים פני שכינה. ⁶⁸

ר' שבתי סופר סבר שיש להתאים את כללי ניקוד הסידור למקרא, ולשער מה טיב הלכידות שבין תיבה לחברתה. כך סבר גם ר' יצחק בן יוסף אריה דוב, המפורסם בסידורו עבודת ישראל. ⁶⁹ ואולם בכתבי היד של המשנה ושל מחזורי אשכנז אנחנו מוצאים שיטה אחרת. יש אמנם כתבי יד של המשנה ושל המחזוריים המרפים בג"ד כפ"ת אחרי יהו"א. אך המנהג השכיח הוא להתייחס לכל תיבה כאל יחידה בודדת, ולהדגיש תמיד בג"ד כפ"ת בראש המילה. ⁷⁰ עדות לקיום תופעת נסוג אחור בקריאת לשון המשנה אצל יהודי איטליה יש בכתב יד פריס. ⁷¹ ברם יש כנגדה עדות אחרת מאשכנז. במחזור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה, שנכתב בשנת ה' אלפים י"ח (1258), ⁷² ונודע בנוסחאותיו העתיקות, נפוץ סימן המתג להטעמת מלעיל, ואין בו סימן להטעמה זו בעשרות מקרים שבהם היה ראוי לחול דין נסוג אחור.

65. ראה אלדר, אשכנז, עמ' 169-170.

66. על סידור ר' שבתי סופר והשפעתו על סידורי אשכנז ראה כהן, אשכנז, עמ' 258-259.

67. על כללי הנסיגה ראה ייבין, המסורה, עמ' 206-208.

68. סידור רש"ס, א, הקדמה כללית, פרק ד, עמ' 33. שאלה זו היא מוקד דיונו המפורט של עופר, הפרדה. עופר דן בכמה ענייני ניקוד שיש להם זיקה חזקה לטעמי המקרא: סימון ההברה המוטעמת (ללא דיון על נסוג אחור), דגש קל בראש המילה, שינוי הניקוד במילה מוקפת, צורות הפסק, ותופעות נוספות שבהן הוא דן בקצרה: דחיק ואטי מרחיק, דגש אחרי המילה מה וניקוד וי"ו החיבור בקמץ לפני הברה מוטעמת. מאחר שרוב העניינים נוגעים לניקוד הסידור, שכאמור לעיל נמנענו דרך כלל מלשלוח בו יד, הם לא נדונו במאמרנו.

69. ראה למשל מה שכתב בתוצאות חיים, עמ' 55 הערה 2, המתייחסת לנאמר בברכת גבורות מי כְמוֹךְ בְּעַל גְּבוּרָתוֹ וּמִי דוֹמָה לָךְ (הניקוד כבמקור): "דומה לך – דל"ת דומה דגוש, כי לפי משפטי הטעמים וּמִי בְטַעַם מְפָסִיק וְלִמְד לָךְ דְּגוּשׁ בְּדִין דְּחִיק. ועיין אהל משה סמן צ"ז".

70. ראה אלדר, וורמס, עמ' פד: "מכל מקום, יש בניקודי המחזוריים האשכנזיים מן המאות הי"ב והי"ג נתונים מספיקים כדי לבסס את הקביעה, שבקריאה הקדם-אשכנזית של פיוטים ותפילות – כמו גם במסורות-קריאה אחרות של טקסטים שמחוץ למקרא – מתקיים המבטא הקשה של בגדכפ"ת בראש תיבה, ללא הבדל אם התיבה שלפניהן מסתיימת בתנועה או בעיצור (להוציא מיעוט של צירופי מלים וביטויים שהקשר בין תיבות הצירוף הורגש הדוק במיוחד, ובעיקר כאלה שהם ציטוטים מקראיים)".

71. ראה לעיל, הערה 64.

72. ראה ברשימת הקיצורים. עיינתי בתצלום כתב היד (אשר במכון לתצלומי כתבי היד העבריים שליד בית הספרים הלאומי) בעיקר בפיוטי הימים הנוראים. נמצאה דוגמה אחת ברורה לסימון נסוג אחור (בשחרית לראש השנה בפיוט לא-ל עורך דין: לוותיק וְעֵשֶׂה חֶסֶד. ואין בכך תימה, כי צירוף מקראי זה מעשרת הדיברות שגור בפי העם). כנגדה יש עשרות דוגמות של צירופי סמיכות שבהם הסומן מוטעם מלעיל, והטעמתו מסומנת במתג, אך אין מתג לציון הטעמת מלעיל בְּנִסְמָךְ (למשל במוסף ליום הכיפורים בפיוט אשר אימתך: בְּאַבְרִי אֲוִמָּךְ, בְּבִלְוִלִי

על הראשונות, ריפוי בג"ד כפ"ת וצורות הפסק,⁷³ שנפוצו בסידור לאלפיהן, אין אנו מערערים. אולם באשר להטעמה, ובכללה הנסיגה, שסימונה נתחדש במהדורה זו, נהגנו בדרך ממצעת. בצירופים השגורים (כתבניתם או בשינוי קל) במקרא (כגון בַּחַר בָּנוּ, נָתַן לָנוּ) נהגנו כדין נסוג אחר. בצירופים שכיחים פחות נקטנו בדרך "שב ואל תעשה עדיף", והרוצה יוסיף נסוגים, אם אבה.

3. הקפת מילים

מקובל בימינו, שאם מעתיקים פסוק מן המקרא ללא הטעמים, אין מסמנים את המקף. זאת מפני שתכלית סימן המקף שבטעמי המקרא אינה סמנטית אלא מוזיקלית. כן מקובל שלא לסמן את הגעיה (מתג), מפני שתכליתה לציין הטעמה משנית במילה, שהקורא אינו נזקק לה.⁷⁴ במהדורה זו נטינו מכלל זה, וסימנו בפרקי המקרא כל מקף הכתוב בתנ"ך. זאת מפני ששתי תיבות מוקפות נחשבות תיבה אחת לעניין ההטעמה (ועל המתפלל לדעת, כי כאשר יש שתי תיבות מוקפות, והתיבה השנייה טעמה בראשה – הטעם בתיבה הראשונה נסוג אחר).⁷⁵ ביטול ההקפה היה עלול לחייב אותנו לסמן במילה המוקפת טעם שאינו קיים בפסוק.⁷⁶ בקטעי תפילה שאינם מן המקרא צוין המקף רק במקרים יוצאי דופן.⁷⁷

מאידך גיסא, לא סימנו את מקום הטעם במילה המוקפת לחברתה (גם כשהטעם שבה נסוג אחר). זאת מפני ששתי מילים מוקפות נקראות כמילה אחת, ובסידור קורן אין מסמנים הטעמה משנית במילה.⁷⁸ עם זאת, במקום שהמילה מוטעמת מלעיל גם בנפרד – סומנה ההטעמה גם במילה המוקפת. כגון בפרשת "והיה כי יבאך": והעברת כל־פֶּטֶר־רָחֶם, בפסוקי דזמרא: וַתַּעֲשֶׂ־לָךְ (נחמיה ט, י) ועוד.

ד. כתיב וקרי

כל פסוק שלם או ציטוט ברור של קטע מפסוק העתקנו על פי הכתיב בהוצאת קורן, אם ניתן להבין מהו הקרי על פי סימני הניקוד. שיטה זו מבוססת על המנהג בתנ"ך קורן, שלא להעיר על הקרי במקומות אלו. כך נהגנו למשל כאשר להשמטת ה"א אם קריאה בסוף התיבה (כגון "מפרי כפיה נִטָּע כרם") ובאשר לכינוי הגוף של הנסתר (כגון "אות הוא לעולם" בוי"ו ולא ביו"ד).

קרח, מְדֻלָּלִי פועל, מְחִסְרֵי שָׁכֶל, מְכַתוּמֵי שִׁמְץ, מְלֻעוּטֵי מוֹת, מְסֻרוּחֵי מַעַשׂ, מְשֻׁבְּעֵי רוֹגֵז. לשם השוואה נציין כי במחזור ריו"ה ודף קכב ע"ב-קכג ע"א צוין המתג לסימון נסוג אחר בכל הצירופים הללו.

73. ראה מאמרו של עופר הנזכר לעיל, הערה 68.

74. ראה עופר, ציטוטים, עמ' 60-61.

75. אף כשאין געיה בתיבה המוקפת. ראה דותן, דקה"ט, עמ' 33 ועמ' 389; ייבין, המסורה, עמ' 201-202 (סעיף 343).

76. כדרך שנהגו בה מרפיסים אחרים, כגון ד' גולדשמידט בסידורו תפלת ישראל (הנזכר בדברי הפתיחה) שניקד (תהילים קמה): עֵינֵי כָל. במקרא התיבות מוקפות זו לזו, ועל כן התיבה "עיני" אינה מוטעמת בטעם עיקרי אלא בגעיה. כדי לשמור על אחידות העתקנו את כל המקפים, גם במקרים שבהם הבעיה אינה מתעוררת.

77. כגון הפיוט יגדל אֱלֹהִים חֵי וישתבח: "שפע נבואתו נתנו אל-אנשי סגולתו ותפארתו" כדי להוציא מן הטעות.

78. אפשר שכך הורה אבי המדקקים, ר' יהודה חיוג' (אלוני, קרחה, עמ' 111):

וכאשר השמטנו את הטעם הזה וביטאנו מלה זאת בלעדיו כמו (בשעה) שאנו מתפללים באחד הפסוקים שבו נמצאת מלה זו, ויקרא החזן בספר התורה בלי אותם הטעמים או בטעמים זולתם שקוראים אותה (המלה) בלי אותם הטעמים, הרי מן הנכון לדעתי שלא יבטאו את הגעיות בכלל, כי שיטת מסדר הטעמים הוא בגעיות כפי מה שיהיה תיקון אותם הטעמים בלבד. וכאשר נשמטו, הרי אין עניין לגעיה אשר ב[מילים] "בְּתוֹכְכִי יְרוּשָׁלַם" אשר קרובות שמעו האנשים מזכירים אותה כאשר אמרו הלל בתפילה, כי אין עניין לגעיה אשר בבית של "בתוככי" ואשר ביד "ירושלם" אלא בשני הטעמים שהם במלה "בתוככי" ובטעם במלה "ירושלם".

נראה כי ר"ח מורה שאם אין קורים בטעמי המקרא, אין לבטא את ההטעמה המשנית שהגעיה מורה עליה, וכן פירש את דבריו ייבין, כתר, עמ' 146 הערה 6. אלוני, קרחה, עמ' 101, פירש את דבריו באופן אחר. וראה עתה אריאל, מחלוקת.

רשימת הקיצורים

המובאות מספרים תורניים שאינם מופיעים ברשימה שלהלן, הועתקו מפרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר-אילן, גרסה 13.

אחיטוב, הכתב והמכתב = ש' אחיטוב, הכתב והמכתב, ירושלים תשס"ה
אלדר, אשכנז = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, עדה ולשון ד, ירושלים תשל"ט
אלדר, וורמס = א' אלדר "ניקודו של מחזור וורמייזא", מחזור וורמייזא, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb.4 781-1 כרך המבואות (בעריכת מלאכי בית-אריה), ואדווירושלים תשמ"ו, עמ' עה-צט (גרסה דיגיטלית באתר בית הספרים הלאומי)
אלוני, נחם ונעים = נ' אלוני, "נעים ונחים בימי הביניים", מחקרי לשון וספרות ג, ירושלים תשמ"ט, עמ' 279-310
אלוני, קרח = נ' אלוני, "קטע חדש מ'ספר הקרח' לר' יהודה חיוג", מחקרי לשון וספרות ג, ירושלים תשמ"ט, עמ' 99-114
אריאל, מחלוקת = ח' אריאל, "הגעה וקביעת סוג הקמץ – מחלוקת מדקדקי ספרד", ישראל: מחקרים בלשון לזכרו של ישראל ייבין (בעריכת ר' יר' וי' עופר), ירושלים תשע"א, עמ' 21-43
בו"ש, דקה"ט = י' בער וה"ל שטראק, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר עם מסורות עתיקות אחרות להבין יסודות המקרא ודרכי ישר לשונו, ליפסיה תרל"ט [ד"צ ירושלים תשל"ל]
בן-חיים, השווא = ז' בן-חיים, "לעניין כללי השווא של ר' יהודה חיוג", לשוננו כ (תשט"ז), עמ' 135-138
בן-חיים, זיקה = ז' בן-חיים, "מסורת השומרונים וזיקתה למסורת הלשון של מגילות ים המלח וללשון חז"ל", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 223-245
בן-חיים, ענ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ה, לשון תורה, ירושלים תשל"ז
בנדויד, ביקורת = "A. Murtonen, Materials for a non-Masoretic Hebrew Grammar", קרית ספר לג (תשי"ח), עמ' 482-491
בער, תוצאות חיים = ר' יצחק בן אריה יוסף דוב (ז' בער), תוצאות חיים, כולל כל אופני תפלות ותחנונים להתפלל בעד החולים והמתים, רעדעלהיים תרי"ב
בר-אשר, איטליה = מ' בר אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה, עדה ולשון ו, ירושלים תש"ם
ברגריין, כלל ה = נ' ברגריין, "כלל ה של ר' אליהו בחור", לשוננו טז (תש"ט), עמ' 169-179 [=נ'
ברגריין, עיונים בלשון העברית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 3-16
ברויאר, חומש = חמישה חומשי תורה, מהדורה חדשה בידי הרב מרדכי ברויאר, הוצאת חורב, ירושלים תשנ"ו
ברויאר, טעמים = ר' מרדכי ברויאר, טעמי המקרא, מהדורה שנייה, ירושלים תש"ן
גזניוס-קאוטש = W. Gesenius, *Gesenius' Hebrew Grammar*, edited and enlarged by E. Kautzsch, translated by A.E. Cowley, Oxford, 1910
דותן, דקה"ט = א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז
דותן, ענייני הגייה = א' דותן, "ענייני הגייה בתפילה ובקריאת התורה", ספר שבטיאל (בעריכת י' גלוסקא וצ' קיסר), רמת גן תשנ"ב, עמ' 68-76

דייקות, מרדלר = ר' מרדלר, דייקות מרבנו שמואל [בן מאיר, רשב"ם], ירושלים תש"ס
 דרכי הניקוד, לוינגר = ד"ש לוינגר, ספר דרכי הנקוד והנגינות המיוחס לר' משה הנקדן; י"ל על פי
 ו' כ"י והדפוס, הצופה לחכמת ישראל, שנה יג, תרפ"ט
 הבחור, מסורת המסורת = ר' אליהו הלוי אשכנזי, ספר מסורת המסורת, ברוקלין תשס"ה
 הבחור, ספר ההרכבה = ר' אליהו הלוי אשכנזי, ספר ההרכבה, וינציאה ש"ו (גרסה דיגיטלית באתר
<http://www.hebrewbooks.org>
 הבחור, פרקי אליהו = ר' אליהו הלוי אשכנזי, פרקי אליהו, באזל רפ"ז (גרסה דיגיטלית באתר
<http://www.hebrewbooks.org>
 הבר, שימוט ההכפלה = י' הבר, שימוט ההכפלה בעברית המקראית (על פי מסורת טבריה), עבודת
 גמר באוניברסיטת בן-גוריון, באר שבע תשס"ז
 החלטות האקדמיה = החלטות האקדמיה בדקדוק, לשוננו לעם נה, א-ב (תשס"ה-תשס"ו)
 הענא, יסוד הניקוד = ר' שלמה זלמן כ"ץ מהענא, יסוד הנקוד, אמסטרדם ת"צ (גרסה דיגיטלית באתר
<http://www.hebrewbooks.org>
 השקפה = א' בן יהודה (עורך), השקפה [...] על עניני היהודים בארץ ישראל ויתר הארצות ועל כל
 שאלות הזמן, העתקת דברים מעתונים וספרות הכללית (גרסה דיגיטלית באתר בית הספרים
 הלאומי)
 ויינברג, קמץ קטן = W. Weinberg, "Qamaṣ Qaṭan Structures" *Journal of Biblical Literature* 87.2 (June 1968), pp. 151–165
 ז'ואון ומוראוקה = P. Joüon – T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, Roma 2006
 זיכרונות = זיכרונות האקדמיה ללשון העברית טו (תשכ"ח)
 חרל"פ, הקמץ = ל"ר חרל"פ, "קמץ 'אשכנזי' או 'ספרדי' (עיונים בבעלי ההלכה ובבעלי הדקדוק)",
 סיני צו (תשמ"ה), עמ' רסה-רעה
 ייבין, המסורה = י' ייבין, המסורה למקרא, ירושלים תשס"ג
 ייבין, השווא כתנועה = י' ייבין, "חילופי שווא נע – תנועה בקטעי גניזה של פיוטים", שי לחיים
 רבין (בעריכת מ' גושן-גוטשטיין, ש' מורג, ש' קוגוט), ירושלים תשנ"א, עמ' 159–178
 ייבין, חטפים = י' ייבין, "שינויי איכות של חטפים", לשוננו מד (תש"ס), עמ' 163–184
 ייבין, כתר = י' ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט
 ילון, השווא = ח' ילון, "תנועה מתחלפת בשווא", קונטרסים לעניני הלשון העברית, שנה א, ירושלים
 תרצ"ז-תרצ"ח, עמ' 81–83
 ילון, פרקי לשון = ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א
 ילון, שורוק = ח' ילון, "שווא שאחרי שורק בראש המלה", קונטרסים לעניני הלשון העברית, עניני
 לשון, (בעריכת ח' ילון), ירושלים תשכ"ד, עמ' 16–19
 כהן, אשכנז = ח"א כהן, "דקדוקי לשון התפילה ומסורות אשכנזיות בלשון חז"ל העולות מהם",
 לשוננו סב (תשנ"ט), עמ' 257–283
 לאופר, פונטיקה = א' לאופר, פרקים בפונטיקה וברישום פונטי, ירושלים תשס"ט
 לוית חן = ר' עמנואל בניונטו, לוית חן, מנטובה שי"ז [ד"צ ירושלים תשכ"ז]
 לשון לימודים = לשון לימודים, חיברו [ר'] שלמה בן אבא מרי ירחיי, מהדורת צילום מכתב יד פארמה
 2776, הוסיפה דברי מבוא אסתר גולדנברג, ירושלים תשנ"ח
 מהרי"ץ, דקדוק = תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבינו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל וחלק הדקדוק
 למהרי"ץ, תרגם לעברית באר והכין יוסף בכה"ר דוד קאפה, ירושלים תשכ"ו

מורג, ארמית = ש' מורג, ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח
מחזור מנהג אשכנז המערבי = מחזור מנהג אשכנז המערבי לכל השנה (ה' אלפים י"ח), במכון
לתצלומי כתבי-יד עבריים, ירושלים: Oxford-Bodleian Library MS Mich. ;F22619, F22621
617, 627; אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאואר 1033, 1035

מישור, אשכנז = מ' מישור, "חקר מסורות אשכנז – בדרך לשיטה", מסורות ג-ד (תשמ"ט), עמ'
130-87

מנחת שי, בצר = ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי, מנחת שי על חמישה חומשי תורה, ההדיר והוסיף
מבוא צבי בצר (ערך י' עופר), ירושלים תשס"ה

מנחת שי, ד"ר = ספר ארבעה ועשרים, עם תוספת מהרב ידידיה שלמה מנורצי קראתי שמו מנחת
שי, הוגה על ידי כמהר"ר רפאל חיים באזילה, מנטובה תק"ב-תק"ד (גרסה דיגיטלית באתר בית
הספרים הלאומי)

מנחת שי, נוספות = ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי, הנוספות למנחת שי, ההדיר והוסיף מבואות צבי
בצר, ירושלים תשנ"ז

מעשה אפ"ד = ר' יצחק בן משה (פריפוט) דוראן, ספר מעשה אפ"ד, ווין תרכ"ה
נוימן, שְׁתִּים = י' נוימן, "הצורה שְׁתִּים בעברית המקראית" צפנת פענח: מחקרי לשון מוגשים לאלישע
קימרון במלאות לו ששים וחמש שנה (בעריכת ד' דניאל סיוון, ד' טלשיר וח' כהן), באר-שבע
תשס"ט, עמ' 289-318

סידור רש"ס = סדור מה"ר שבתי סופר ב"ר יצחק מפרעמישלא תלמיד הלבוש, יוצא לאור ע"פ כ"י
בית הדין בלונדון על ידי הרב יצחק סץ, בלטימור תשמ"ז-תשס"ב
עופר, המבטא הישראלי = י' עופר, "ראשיתו של המבטא הישראלי", שערי לשון: מחקרים בלשון
העברית, בארמית ובלשונות היהודים מוגשים למשה בראשר (בעריכת י' ברויאר, א' ממון וש'
פסברג), ג, ירושלים תשס"ח, עמ' 166-172

עופר, הפרדה = י' עופר, "הפרדת הניקוד הטברני מטעמי המקרא", לשוננו סו (תשס"ד), עמ' 297-313
עופר, ציטוטים = י' עופר, "כיצד מצטטים מן התנ"ך?", לשוננו לעם מב (תשנ"א), עמ' 57-61
צורבל, השווא = ת' צורבל, "השווא באוטוגרף פירוש הרמב"ם", מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ'
223-217

קב"ש = L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*,
revised by W. Baumgartner & J.J. Stamm, vols. 1-5, Leiden, New York & Köln 1994-2000
קוטשר, מגי"ש = י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח,
ירושלים תש"ל

קימרון, ארמית = א' קימרון, ארמית מקראית (מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת), ירושלים תשנ"ג
ראב"ע, צחות = ספר צחות מהחכם רבי אברהם ב"ר מאיר בן עזרא, מבואר מאת גבריאל הירש
ליפמאן, פיורדא תקפ"ז

ראב"ע, שפת יתר = ר' אברהם בן מאיר אבן עזרא, ספר ההגנה על רב סעדיה גאון (המכונה "שפת-
יתר"), מהדורה בקורתית בצירוף מבוא, חילופי גירסאות ביאורים ומפתחות מאת יגאל אושרי,
רמת גן תשמ"ח

רד"ק, מכלול = ר' דוד (בן יוסף) קמחי, ספר מכלול (הביא לבית הדפוס י' ריטטענבערג), ליק תרכ"ב,
ד"צ ירושלים תשכ"ו

רד"ק, שרשים = ספר השרשים לרבי דויד בן יוסף קמחי הספרדי (מהדורת ביזנטל-לברכט), ד"צ
ירושלים תשכ"ז

רוו"ה, מאור עינים = ר' בנימין וולף היינדנהיים, חומש מאור עינים, רעדעלהיים תקע"ח (גרסה דיגיטלית באתר בית הספרים הלאומי)

רוו"ה, מחזור = ר' בנימין וולף היינדנהיים, מחזור [לכני אשכנז] מדויק היטיב ומבואר יפה ומתורגם אשכנזית, רעדעלהיים תר"ך

רוו"ה, משפטי הטעמים = ר' בנימין וולף היינדנהיים, משפטי הטעמים, רעדעלהיים תקס"ח
רוזנהויז, הצירי = י' רוזנהויז, "נושאים בפונטיקה עברית: הגיית הח/כ והצירה", דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות 10, ד' 1 (תש"ן), עמ' 125-132

ריב"ג, השגה = ד' טנא, ספר ההשגה לר' יונה אבן ג'אנח (השלים וערך: א' ממון), ירושלים תשס"ו
ריב"ג, רקמה = ספר הרקמה (כתב אללמ"ע) לר' יונה אבן ג'אנח בתרגומו העברי של ר' יהודה אבן תבון, הוציאו לאור מ' וילנסקי ז"ל, מהדורה שנייה ובה הערות חדשות מעיזבוננו של המהדיר, הביאן לדפוס ד' טנא בעצה עם ז' בן-חיים, ירושלים תשכ"ד

רי"ח, נוט = י"ב נוט, שלשה ספרי דקדוק הלא המה א' ספר אותיות הנח והמשך ב' ספר פעלי הכפל ג' ספר הנקוד אשר חברם בלשון ערבי ראש המדקדקים ר' יהודה הנקרא חיוג' ז"ל ותרגמם ללשון

הקדש ר' משה הכהן המכונה בן גקטילה נ'ע', לונדון וברלין תר"ל
רמד"ל, שתי ידות = ר' מנחם די לונזאנו, שתי ידות, ונציה שע"ח (גרסה דיגיטלית באתר בית הספרים הלאומי)

שרביט, ספרות רבנית = ש' שרביט, "מבטאיה של העברית לאור הספרות הרבנית לדורותיה", ספר שבטיאל (בעריכת י' גלוסקא וצ' קיסר), רמת גן תשנ"ב, עמ' 316-337